

ԱՅՊԻԱՅԵՐՆ — ԲԱՆԱՄԻՐԱԿԱՆ — ԳՐԱԿԱՆ — ԳԻՏԱԿԱՆ
ԱՅՊԻԱՅԵՐԹ

ՈՒՐՈՒԱԳԻԾ

ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Բ.

Քրիստոնէութեան դարձէն մինչեւ երկրին
բաժանումը

Երբորդ զարու կիսէն վերջ նոր հոսանքներ երկրին
կեանքին մէջ. (Քրիստոնէութիւնը, նախարարա-
կան տուններու զօրանալը Պարթեւներու տկարա-
նալովը)։ — Երկու հոսանքներ կոտի մէջ, ջրիւ-
տոնէութիւն և հեթանոսութիւն։ — Ասորական ա-
ռաքելութիւն, իր առաջին զրական զործերը (Աս-
րուրեհայ՝ Արզարու զրոյց, Սանգուիտի վկայարա-
նութիւն)։ — Նախարարական տուններու առանձին
մուրհակներ ու պատմութիւններ։ — Յունական ա-
ռաքելութիւն և Հայոց պաշտօնական դարձն ի
քրիստոնէութիւն։ Երեք հոսանքներ հայ մտածու-
թեան մէջ (ասորական — քրիստոնէական զարոյց,
յունական — քրիստոնէական զարոյց, հեթանոս ազ-
գային մատենագրութիւն)։ — Խաբարանչիւրին կա-
ցութիւնը և զբական զործերը։ — Գրական լեզուն.
— Անշատեալ հելլենականութիւնը։

Երբորդ զարու կիսէն վերջ՝ կեանքն ու
մտածութիւններն երկրին մէջ զգալի փո-
փոխութիւններ կը կրեն Պարթեւներուն

տկարանալովն ու քրիստոնէութեան քա-
լտգութեամբը։ Քրիստոնէութիւնը ոչ թէ
հիշդ 250 տարիէն վերջ կը լսուի Հա-
յաստանի մէջ, այլ այն ժամանակներն
արդէն յայտնի երևոյթ է և իր որոշ, ըզ-
գալի ազդեցութիւնն ունի կեանքին վրայ։
Իր սկզբնաւորութիւնները Հայաստանի մէջ
կրնան բարձրանալ մինչև Տիրիթ թագա-
ւորը, որ՝ Հոմի մէջ, Ներոնի հալածա-
նաց ատենները հասնելով, կրնար շատ
աղէկ լսած ըլլալ քրիստոնէութեան վրայ,
և Արտաշատ քաղաքը կառուցանելու հա-
մար Հոմէն իրեն տրուած գործաւորնե-
րուն մէջ շատ աղէկ կրնային ըլլալ քրիս-
տոնեաներ, — կամ ոչ շատ աւելի հին ասո-
րական առաքելութիւնը, քրիստոնէութեան
էն հին ու մերձաւոր լեզուն մեր երկրին
ուսկէ կրնար Աւետարանը տարածուիլ Հա-
յոց մէջ։ Ամէն պարագայի մէջ նոր խօսքը
երբորդ զարու կիսէն յառաջ երկրին մէջ
տիրող հոսանքը չիկազմեր։

Քրիստոնէական այլ և այլ ուսուցումնե-
րէն ամենէն յառաջ Հայոց մէջ կը զօ-
րանայ ասորականը, որ կու տայ միան-
գամայն առաջին զրական զործերը, ինչ-
պէս Աւետարանն և Արզարու զրոյցը ու
միւս սուրբ Գիրքերը ասորական թարգմա-

նութեամբ: Նոյն լեզուով կը խմբագրուի միանգամայն առաջին պատմութիւն մը Հայաստանի, տեսակ մը ժամանակագրութիւն, ուր շատ քան կար եկեղեցական պատմութեան ու վկայաբանութեան համար, սկսեալ «ի քարոզութենէն թաղէտի առաքելոյ և նորուն յիւրից և ի մարտիրոսութենէն մինչև ի կատարումն վարդապետութեանն Գրիգորի և իւրոյ հանգստեանն, և յառաքելասպան Սանատրուկոյ արքային մինչև յակամայ հնազանդելն հաստոցն, և ի նորուն հանգստեան արքային Տրդատայ՝ զանցեալ իրացն զառաջնոցն զվարսն լաւացն, և որ զնոցուն հակառակ ընդդիմակաց, այն ամենայն ի ձեռն այլոցն գրեցան» (Բուզ. Գ. 1): Ինչպէս կը տեսնուի այս բովանդակութենէն՝ ստիկայ ձկնորմաւոր գործ մըն էր, քրիստոնէութեան ու քաղաքական պատմութիւնն ընելով հանդերձ, միշտ նպատակ ունէր գովեալն ընելու առաջինութեանց: Այս պատմութիւնը գրեթէ ամբողջապէս կորսուած է, եթէ հաշուի չառնենք այն քիչ կտորներն որ ազուցուած են Ազաթանգեղի ու Բիւզանդի մէջ: Կտոր մը միայն հասած է մեզի, Ստեղծարար վկայաբանութիւնը, ուր ժողովրդաբար քիչ կրնանք որոշել չափը՝ որով այս պատմութիւնը օգտուած էր արքունական կամ մենեանական դիւաններէն կամ Գողթան երգերէն:

Միակ կտորը մեզի կը ներկայացնէ Սանգուիտը, իբր զուտոր մը Սանատրուկ թագաւորին: Դեռատի օրիորդը՝ քրիստոնեայ դարձած՝ իբր քարոզութեամբ թաղէտի, կը սպաննուի իր հօր հրամանովը, չգիշանելով իր հօրը կամքին զոհելու կուռքերուն և ապրելու հեթանոսաբար:

Այս կտորին յետին խմբագրութիւնը եղած կ'երեւի չորրորդ դարուն մէջ:

Պարթեւներուն տկարանալովը գրակա-նութեան ուրիշ տեսակ մըն ալ յարգ կ'առնէ միտքերուն մէջ, ցեղական պատմութիւնը և դաշակն ու մարմնակի թուղթերը, որոնք յունարէն կամ պարսկերէն գրուած էին, հասկցուելու համար նաեւ յոյն կամ պարսիկ պիտութիւններէն: Յեղական պատմու-

թիւնները կրնային նաև հայերէն գրուած ըլլալ, բայց մենք անոնց բնաւ հետք չունինք: Անոնք մեծ ազդեցութիւն ունեցեր են ազգային պատմիչներուն վրայ, ուր պէտք է փնտռել անոնց ոգին: Մեծ նախաբանութեանց փառասիրութիւններն էին որ կը զրէին իրենց արարաքները՝ ջանալով անոնց տալ դիւցազնական շունչ մը և արքայական ծագում:

Իրաց այս կացութեան մէջ ուր քրիստոնէութիւնը կոտի մէջ էր հեթանոսութեան հետ, և թագաւորութիւնն երբման մատնուած՝ վրայ կը հասնի քրիստոնէական յունական առաքելութիւնը: Յունական առաքելութեան զլիսաւորը կ'ըլլայ Գրիգոր ոմն, որուն յետոյ Լուսաւորիչ տիտղոսը կ'ընդհանրանայ ժողովրդեան մէջ: Սա կը յաջողի Տրդատ Գ. քրիստոնեայ դարձնել՝ որ կը մկրտուի իր արքունիքովը: Տրդատի և Գրիգորի ընդմէջ իբր շաղկապ կը ձգուի Հոփփսիմէ՝ կոյս մը, ոչ շատ ծանօթ ծագումով՝ որ բոլորովին վիպասանական դեր մ'ունի: Կ'ըսուի թէ նա յունահռոմէական աշխարհէն եկած ըլլայ, ինչպէս անկէ եկած են Գրիգոր ու Տրդատ:

Գրական գործը՝ զոր արտադրած է յունական հռոմէական առաքելութիւնը, ծանօթ է մեզի Ազաթանգեղոսի մը անուամբ՝ որ ինք զինք հռոմայեցի և պատմագիր Տրդատի կ'անուանէ: Իր գիրքը կրնայ յունարէն կամ լատիներէն գրած ըլլալ, քանի որ հաւասարապէս հմուտ էր երկու լեզուներուն ալ:

Նա իր գործին շարադրութեան համար իբր ատաղձ գործածեր է մենեանական և արքունի դիւանները՝ հանդերձ Գողթան երգերու շարունակութեամբը, ուր առիթ եղած է խօսելու հեթանոս հայութեան վրայ, յետոյ ունեցեր է երկդիմի երկու աղբիւր եկեղեցական պատմութեան և վկայարանութեան, ուր կը խօսի քրիստոնէական բարքերու և քրիստոնէական ժողովրդական աւանդավէպերու վրայ: Այս աղբիւրը ըլլայ թերեւս ասորական դպրոցի արտադրած պատմութիւնը: Գործը կ'աւարտի տեսակ մը քրիստոնէական վար-

դապետութեամբ, ծանօթ վարդապետու-
թիւն Գրիգորի անուան տակ, ուր մեկ-
նուած են ըրիստոնէական իմացութեան
և զգացութեան տարերքը: Ամբողջ գոր-
ծը յետագայ կարևոր խմբագրութիւններ
ունեցեր է:

Տրդատի տիրող վարչութիւնէն վերջ եր-
կրին հանգամանքներն աւելի բարդ կը
դառնան: Արքունիքը ինքզինք կ'որոշէ
ըրիստոնէութեան համար. նախարարներն
սպասման վիճակ մ'ունին. ժողովուրդը
կ'անգիտանայ, կը տաւաղի և զօրութեան
գերին է: Հին հաւատքը կը խառնակուի:
Մաս մը կը շարունակէ հին հեթանոսա-
կան պաշտամունքներն ու ուսուցումը, ա-
մենամեծ մասը ինքզինք ըրիստոնէութեան
համար կ'որոշէ, որ դարձեալ երկուքի կը
բաժնուի՝ յունական և ասորական կուսակ-
ցութիւններ՝ որոնցմէ մէկուն առաջնորդը
կ'ըլլայ Աղբիանոսի տունը, միւսին՝ Գրի-
գորին, որ պիտի ունենան իրենց որոշ
ուղղութիւնները, կ'սկսեն ու ընդհարում-
ները, ըստ զօրութիւններուն և ազդեցու-
թիւններուն որ գիրենք պիտի վարեն: Ար-
քունիքը նախ ջերմ հռոմէական կ'ըլլայ՝
իբր հաւատարիմ դաշնակից Հռոմայեցոց:
Այս պարագային իրեն հետ ունի Գրիգորի
տունը, որ պատրաստ է իրմէ ուժանալու
այն չափով ինչ չափով որ պետութիւնը
ուժանայ հռոմէական կայսրութենէն, որ
պաշտպանն է յունական առաքելութեան՝
ըրիստոնէական այս կամ այն ձեւին տակ:
Աղբիանոսի տունը՝ կղզիացած և երկրորդ
գծի վրայ, պատրաստ է միշտ արքունեաց
հետ միանալու եւր իրեն հոն տեղ գտնէ:
Ասոնք աւելի ազատական բարձրով են,
և իրենց կեանքին մէջ աւելի ազգային ու
արեւելեան դրոշմով: Աւելի պարագայի մէջ՝
ասորական առաքելութիւնը շրջահայեաց
արքանեակն է, մեծ նախարարներէն մէ-
կուն, որ այնքան միացած է արքունեաց
հետ՝ որքան անկէ կը շոյուի ու կը շահի՝
պատրաստ հակառակ դառնալու ու երկրին
մէջ շփոթութիւն հանելու, անմիտ խռո-
վութեամբ մը կամ յարելով Պարսից Սա-
սանեանց, որոնք Հռոմայեցոց ու Պար-

թեւներուն վրայ Հայաստանի մէջ գերա-
կըշտութիւնը ձեռք բերելու համար յօժա-
րակամ կը զրգոնն այս տեսակ ապստամ-
բութիւնները կամ զանոնք մազդէականու-
թեան յորդորելով, կամ իրենց՝ Պարթեւ-
ներուն փոխան, երկրին վարչութիւնը ցուց-
նելով՝ հանդերձ ասորական առաքելութեան
յաղթանակով: Ասորական առաքելու-
թեան կուսակից նուիրապետութիւնը աւելի
Պարսից հակամէտ էր, քան Հռոմայեցոց.
որովհետեւ անոնք գրեթե կը պաշտպա-
նէին ու կը քաջալերէին ընդդէմ Գրիգորի
տան, Բայց ամէն անգամ երբ Պարսիկնե-
րը թաքուն դիտաւորութիւններ ցոյց կու-
տային մազդէականութիւնը իբր կրօնք
սպրդելու երկրին մէջ, անոնք իրմէ կը
բաժնուին՝ լուռ սպասելով իրաց ելքին՝
իրենց բոլոր փոյթն էր որ Արեւելքի ե-
կեղեցիները չջնջուին՝ կամ բոլորովին յու-
նական եկեղեցոյն մէջ հաւելով, կամ ըն-
կըղմելով մազդէականութեան մէջ:

Այսպէս է ոգին և հոսանքները երկրին
մէջ, մինչեւ չորրորդ դարու կէսերը և քիչ
մ'աւելի անդին. կը կուտին Հռոմայեցիին
համար, պարսկին համար, անձին գոհա-
ցուցման համար, և ոչ ոք փոյթ չըներ ազ-
գային ոգւոյն համար որ կը ֆիաստի շատ
քիչ անձանց հովանաւորութեան տակ, ո-
րոնք անկեղծ պաշտամունք մ'ունէին հայ
լեզուին և հայ հոգին համար, Բայց ժո-
ղովուրդը, բոլորովին ստորին խաւն ու մեծ
զանգուածը՝ անսանձ պաշտամունք մ'ունի
իւր վիպասանութեան երգերուն համար,
զորս անդադար կը կարգայ և կ'ուսում-
նասիրէ: Նա խրախոյս կը գտնէ ալ քիչ
ու անձանք հետեւողներէն, որ դեռ պաշտա-
մունք ունէին հին կրօնքին համար, և թա-
գուհիներէ, որ որոշ տկարութիւն մը կը
ցուցնէին Աստղիկի ու Անահայ հանդէս-
ներուն համար:

Ազգային գրականութիւնը, առանց ա-
ւելցնելու իւր լեզուին, կ'աւելցնէ իւր մը-
տածութեան վրայ, ասորերէն լեզուի մէջ
երեցած նորագոյն գործերու ծանօթութիւ-
նը, ինչպէս Առաքելոց վարդապետութեան,
Աֆրատ Զգոն պարսկի և Եփրեմի ճառե-

բուն, յոյն և լատին հարց յունարէն գործերուն՝ երեւցած ասորերէնի մէջ, ասորա — յունահռոմէական ծագմամբ և զարգացմամբ գնոստիկեան անվաւերներուն, և, քիչ մ'աւելի ուշ, Մարութայի Արեւելեան վկայից մարտիրոսագրութեան և եղբերգին:

Ազգային ու ցեղական պատմութիւնները կը շարունակուին Գողթան երգերու շեշտովը:

Այս ամբողջը գրուած է ֆաւստոս Բիւզանդէ մը, յունարէն լեզուով, որ բազմաթիւ աղբիւրներ գործածելու է: Նա ունեցած է իւր դիմաց ազգային դիւանները՝ արքունականները և մեհնականները, ցեղական պատմութիւնները, ասորերէն լեզուով խմբագրուած եկեղեցական և քաղաքական պատմութիւններն, ինչպէս Ազգանկագիրի գործը և այն պատմութիւնը՝ որուն մասն էր Սանդուխտի վերակայանութիւնը: Իր գործն ալ, անոնց նման, խառնուրդ մըն է ազգային և եկեղեցական, քաղաքական և ընկերական կենաց պատմութիւններուն, ամենէն մեծ և ամենէն փոքր դէպքերով, բոլորն ալ ոգեւորուած մեծ շունչով մը և հարուստ ու առատ կեանքով մը:

Չորրորդ դարու կիսէն վերջ, հռոմէական պետութեան անմիտ կոխներով նուիրապետական և քաղաքական կարգերուն մէջ, և ոչ նուազ անմիտ կոխներով երկրին մէջ եկեղեցական կայունացմանը և բարեբերու ազատագրութեանց համար, հռոմէական և յունական առաքելութեան կուսակցութիւնը տկարացած երկրին մէջ, Սասանեանները համարձակ կ'արշաւեն երկիրը, և այլեւայլ յեղափոխ բախտէ վերջ, դարուն վերջերը կը բաժնեն երկիրը Հռոմայեցւոց հետ, չթողլով հայութեան երկու մասերուն մէջ ալ՝ բայց եթէ թագաւորի և կոմսի անիմաստ անուններ, որոնց հետ պիտի ապրի եկեղեցին՝ դեռ իր մեծ մասին մէջ անարատ:

Բոլոր այս կեանքը դարձեալ ներկայացուած է ֆաւստոսի պատմութեան մէջ, ուր կը տեսնուի որ հոսանքը՝ յարած եր-

կրին հեթանոս ոգիին ու գրականութեան զգալի կերպով կ'իջնէ, քրիստոնէական զգացումներու ու գրականութեան յարոյցքի մը տակ, Բոլորը՝ ժողովուրդը, արքունիքը, ասորական և յունական կղերը, պարսից ու մագդէականութեան ահագին արշաւանքին առջեւ, պահելով հանդերձ իրենց հակառակութիւնները՝ կը միանան հասարակաց գաղափարի մը մէջ՝ որ քրիստոնէական կեանքն ու բարեքերն էին:

Շատ փոքր մաս մը կը մնայ հաւատարիմ հին պաշտամունքին առանձնացած մասնաւորապէս Գողթն գաւառին մէջ, ուր գինիի և երգերու հայրենիքն էր, կամ երկրին զանազան կողմերը ուր դեռ կոռուս մը ու ապաւէն մը կար:

Յունական առաքելութեան միջոցով ազգային մտածութիւնները կը ծանօթանան յունական եկեղեցւոյ Ս. Հարց գործերուն հետ, Բարսղի, Կիւրղի, Աթանասի, Նազիանզացւոյն, և ասոնց միջոցաւ ալ, ուղղակի կամ անուղղակի, հելլենական մը տաժութեանց, կրօնքին, պատմութեան կամ գիտութեան հետ, իրենց հին սկզբնական աղբիւրներուն մէջ, կամ յետագայ խմբագրութիւններէն:

Երկրին գրական լեզուին վրայ՝ ճիշդ խօսք մը չենք կրնար ըսել: Ստոյգ է թէ քրիստոնէութիւնը՝ հայերէն լեզուն չէր գործածել իր գրուածներուն մէջ, և կը գործածէր այն լեզուն, ինչ առաքելութեան որ կը պատկանէր. ասորականներն՝ ասորերէնը, յունականներն՝ յունարէնը: Մուրհակներն ու դաշանք թուղթերը կրնային գրուած ըլլալ յունարէն և պարսկերէն. արքունի դիւանական պատմութիւնները՝ յունարէն կամ հայերէն, ինչպէս ստոյգ է թէ դեռ ժամանակ մը հայերէն գրուած են մեհնական ու ցեղային պատմութիւններն և երգերը, այն արուեստով որով Արտաշիսի ժամանակը գրուեցան Գողթան երգերը, բայց գրութեան կերպը՝ դժուարին ու այլայլած՝ ընդհանրութեան համար անմատչելի էր:

Հոս պէտք ենք յիշել միանգամայն անջատեալ հելլենականութիւնը՝ իբր սոսկ

երևոյթ մը ազգային կեանքին մէջ: Կա-
նուխէն սովորութիւն էր Հայոց մէջ ու-
սանողներ զրկել հոռմէական աշխարհը
բիւզանդիոն, Աթէնք՝ հոռմէական կայսե-
րութեան մէջ գործածուած լեզուն սովորե-
լու իբր տիրողներու լեզուն: Այս ուսա-
նողներն ընդհանրապէս ազնուականաց տը-
ղաքները էին՝ որոնք վերջէն տէրութեան
գործերուն մէջ պիտի մտնէին: Յետոյ այս
ուսանողներուն թիւը անելի անցաւ քրիս-
տոնէութեան ժամանակ, և կը զրկուէին
այլ ևս ոչ միայն ազնուականի տղաքներ՝
այլ նաև սովորական բնտանեաց զաւակ-
ներ և թէ՛ յաջողակ էին: Եւ կ'երթային ոչ
միայն Բիւզանդիոն ու Աթէնք, այլ նաև
կեսարիա և ուրիշ քաղաքներ: Իրենց յոյն
ընկերները այս ուսանող հայերը նկարա-
գրած են իբր չար, կոռուական, և տա-
ղանդաւոր: Ասոնցմէ շատեր՝ հայրենիք կը
զաւնային՝ ուր իրենց կը սպասէին արդէն
որոշ ասպարէզներ: Ուրիշներ ալ, երկրին
բարքերուն վարժելով և ալ ուրիշ կապեր
չունենալով, իրենց գիրենք կու տային
յունական երկրին շահերուն ու բնակու-
թեան: Այս հայերն են որ կը հելլենանային
և իրենց անջատեալ կեանք մը կը կազ-
մէին, միշտ յիշելով իրենց հայ ծագումը:
Այս կարգի հայերուն մէջ անուանի եղաւ
Պրոյերեսիոս մը՝ որուն հայկական բուն
անունը չենց գիտեր, որ իր ճարտարիւ-
սութեամբը մեծ անուն հանց, բարե-
կամ եղաւ կայսրերու և ունեցաւ իր ան-
դրին՝ զոր կը կանգնէր Հոռմ քաղաքը՝
այս վերտառութեամբ. «Թագուհին Հոռմ,
թագաւորին՝ բանին»:

Բայց այս կարգի հայերը յունարէն լե-
զուով և հոռմէական շահերուն համար զը-
րած ըլլալով, մեզ չեն հետաքրքրեր իբր
մաս հայերէն լեզուի ու զգրութեան:

Գ.

Հայերէն լեզուով գրականութեան ընդ-
նանրանալէն, մինչեւ Զննոն կայսեր հնեո-
տիկոնը՝ կամ ազգային անկախ եկեղեցին:

Ազգային ոյժ՝ կեդրոնացած նուիրապետութեան մէջ. —
Սահակ Պարթև. — Մեսրոբ Հացեկացի. — Հա-
յերէն լեզուով գրականութիւնը. — Թարգմանու-
թիւններ ու խմբագրութիւններ չեն գործերուն. —
Նախափորձեր. — Սամուէլ. Կորիւն. — Եզնի-
կեան երկրորդ շրջանը. — Աբրահամ Զննակացի. —
Ընդդէմ Ազնոյցոց. — Վարդ Մշտոցի. —
Վարդանանց պատերազմ. — Փարպեցի. — Յով-
հան Մանգակունի կաթողիկոսը. — Յունական և
կեղեցիկ անհասկացողութեան մէջ Հայոց հետ:

Երկրին բաժանումէն վերջ, գինուորա-
կան և քաղաքական հեղինակութիւնները
կը կորսնցնեն իրենց նշանակութիւնը հայ
ոգայն համար՝ որ կը կեդրոնանայ եկե-
ղեցոյն մէջ, Նուիրապետութիւնը կը զգայ
որ այլ ևս իր պարտքն է առաջնորդել
ժողովրդեան և հոգալ անոր բարօրութեան
ու ձկտումներուն համար: Իր առաջին փոյ-
թը կ'ըլլայ ընդհանրացնել հայերէն գրա-
ւոր լեզու մը ու զգրութիւն մը՝ շահելու
համար անով այն միութիւնն և ոյժը որ
կը պակսէր երկրին՝ բաժանումովը հողին
և գործածութեամբը օտար լեզուին, ասորի
կամ յոյն, ժողովուրդը ուսուցանելու ու
զգրութեանց համար:

Քանի մը մեծ մարդիկ, ինչպէս Սահակ
Պարթև հայրապետը, որդի Ներսէս Պար-
թևին, Մեսրոբ Հացեկացին, կը յաջողին
իրացնել այս քանա շրջակցութեամբ վտամ-
շապուն թագաւորին, որ իր առատածնե-
նութեամբը ճշմարիտ մեկենաս մը կ'ըլ-
լայ իր դարու գրական շարժումին:

Մեսրոբի որոնումներովն ու ժրջանու-
թեամբը և Սահակի առաջնորդութեամբ կը
յաջողին կարգալ հայերէն քանի մը հին
գրուածներ, ինչպէս Գողթան երգերու կը-
տորներ կամ ուրիշ գրուածներ՝ գրուած
նոյն իսկ չորրորդ դարուն: Բայց որով-

հետեւ գրութեան այս հին կերպը՝ իր անկատարութեան համար շատ դժուարին էր և այս պատճառաւ ալ երեսի վրայ թողուած ու թաղուած, յունարէնի օգնութեամբ զայն կը կատարելագործեն, անկէ մասնաւորապէս առնելով ժայնաւորներն ու նմանահնչիւն գիրերու աստիճանաւորումները, որով կարելի կ'ըլլար հայերէն ամէն ձայն մարմնացնել և դիւրաւ կարդալ:

Գրութեան կերպի այս նոր հնարումովը ուսումնական աշխարհը ու մեծ եռանդ մը արծաթեղեցաւ ամբողջ երկրին մէջ: Ամէն տեղ դպրոցներ կը բացուէին, ամէն կողմէ սովորելու կը դիմէին: Այս ժամանակն է որ մեր լեզուն արտադրեց գործեր՝ որոնց երբէք ալ չհասարակեցաւ իր գեղեցկութեան մէջ, և այս ժամանակն է որ մեր լեզուի ոսկեղարը կը նկատուի:

Դժբախտաբար Հինգերորդ դարու առաջին քառորդը այնպիսի շրջան մըն էր մեր պատմութեան համար ուր կարելի չէր արտադրել իսկատիպ ինքնագիր բանաստեղծութիւններ կամ ուրիշ սեռի գրութիւններ, ինչպէս Արատշիտի շրջանին: Մեծ ծամանութիւնը, ամբողջը՝ գրեթէ, զրական այս նոր ծաղկումին, կազմուեցաւ թարգմանութիւններէ ու խմբագրութիւններէ, և բոլոր այն փայլը, ոյժը, և մեծութիւնը որ կը պակսէր իրենց մտածութեան, զայն, զրին իրենց լեզուին մէջ:

Սահակ Պարթեւ, քաջ հմուտ ասորերէն և յունարէն լեզուներուն, անմիջապէս ամբողջ Ս. Կիրքը թարգմանեց ասորերէն բնագրի մը վրայ, անյապաղ սկսելու համար հայերէն լեզուով եկեղեցական պաշտամունքը: Յետոյ աշոգակ աշակերտներ զրկեցին Պոլիս և Եդեսիա, հմտաբաւու համար յոյն և ասորի լեզուներուն և անոնց գրուածներէն հայերէն թարգմանելու:

Ամբողջ այս խումբն է, որ կը կազմէ Մեսրոբեան ըստած դպրոցը, որուն կը պատկանէր մեր լեզուին ամենամեծ զարգացումը: Իր տեւողութիւնը կը հաստատուի 400—465—70 թուականներուն: Երկու վարպետներէն ղուրս, Սահակէ և Մեսրոբէ,

իր նշանաւոր անդամներն եղան Եզնիկ, Կորիւն, Յովսէփ Պաղնացի, Սամուէլ, Աբրահամ Զենակացի:

Իրենց գործը կը կազմէ քանակով և արժէքով մեծ և զանազանեալ ամբողջութիւն մը, որոնցմէ զլիաւորներուն հոս միայն ժամանակագրական ցանկ մը պիտի տանք:

Սահակ Պարթեւի ասորերէն բնագրի վրայ Աստուածաշունչի թարգմանութիւնէն ղուրս, Եզնիկ և Յովսէփ Պաղնացի մեզի կու տան իրենց նախափորձերը ասորերէն լեզուէ ինչպիսիք են Եփրեմ Խորեն Ասորիի Մեկեղաթիւր հին Կոտակարանի, Համարտրաւ Աւետարանաց, Թարգմանաթիւն Աւետարանի, Մեկեղաթիւն Չորիստասան քրդացե Պողոսի, և ճառերէն քանի մը հատ, Աֆրատտ Զգոն պարսկի՝ Ճատեր, Լարու բնեայ՝ Աղդէի վարդապետութիւնը, Եւսեբիոս Կեսարացիին՝ Եկեղեցական պատմութիւնը, Կիրակո Նշուարացեմայիին՝ Կոլումն ընծա յօրեանքը, Սակեբեանի՝ Յովնանեոս աւետարանի մեկեղաթիւր՝ ուսկէ քիչ մաս մը միայն ունինք, Եւագրի՝ գործերը և իգնատիոսի՝ քուրդերը:

Այս միջոցներս կը հրատարակուի նաև Բարսեղ Կեսարացիին Վեցօրէքը, որու մասին որոշ խօսք մը դեռ կարելի չէ եղած ըսել, արդեօք ասորերէնի վրայ թարգմանուած նախափորձ մըն է, թէ Կորիւնի թարգմանութիւն մը յունարէնի վրայ:

Եզնիկեան նախափորձերէն վերջ յերեւան ելած գործերը կը պատկանին ազգային եկեղեցական քաղաքական պատմութեան:

Սամուէլ կու տայ Սանդուխտի վկայաբանութեան թարգմանութիւնը: Զգիտցուի թէ տուած է նաև ամբողջական թարգմանութիւն մը այն պատմութեան, որ կը սկսէր առաքելասպան Սանատրուկ թագաւորով ու կ'աւարտէր Տրդատով:

Կորիւն կը հայացնէ Ագաթանգեղոսն ու Փաւստոս Բիւզանդը՝ և վերջը կու տայ Ս. Մեսրոբ—Մաշտոցի վարք մը, որ շատ պակասաւոր ու այլալայժ է իրեն է նաև Ս. Կրքի մէջ Մակարայեցւոց գիրքերու թարգմանութիւնը:

Կորիւն իր Թարգմանութեանց մէջ բընագրին չափազանց անհատատարիմ է, և յաճախ կը խմբագրէ այլևայլ միջարկուծիւններով ու փոփոխութիւններով քան կը Թարգմանէ:

Կորիւնի այս գրուածներէն վերջ է որ կը հրատարակուին Սահակ Պարթևի աշակերտութեամբ Եզնիկեան երկրորդ շրջանի մեծ արտադրութիւնները, կատարուած ամբողջապէս յունարէն բնագրի վրայ, ինչպէս Ս. Գրոց ամբողջական սրբագրութիւնը և գրեթէ երկրորդ Թարգմանութիւն մը, յունարէն ընտիր օրինակի մը վրայ: Յետոյ կու տան սքանչելի Թարգմանութիւնները Ոսկեբերանի՝ Մատթէի և Պօղոսի բողոքական Մեկնութեանց, Լուսբերանի՝ Քրիստոսի, Սեբերանի՝ ձուգողի, Կիւրեղ Ազգաւորացիի՝ Ս. Գրոց մեկնութեան և ուրիշ շարք մը մանր գրուածներու, որոնցմէ յիշենք Աթանասի՝ Ս. Անտոնի վարքը: Այս գրուածներուն մէջ Ս. Սահակ և Եզնիկ՝ աւելի հեղինակներ քան Թարգմանիչներ կը յայտնուին: այնքան վստահ են իրենց ուժին և տաղանդին վրայ:

Հաջորի չառնելով դեռ ուրիշ շարք մը մանր գրուածներ, ինչպէս Ս. Սահակի կանոններն ու քանի մը Թուղթերը, Եզնիկ 440 էն վերջ կը գրէ իր Բնորոշ Աղանդոցը, գրուած Մեթոքիոսի և Եպիփանի ազդեցութեան տակ, որ իրաւամբ բարձրագոյն արտայայտութիւնը կը նկատուի մեր լեզուին իր ոճին յստակութեամբը և լեզուի գտնութեամբը:

Շուրջ 455, Արարած Զեմակացի Մարտիայի Արեւելեան վկայից շատ գեղեցիկ Թարգմանութիւն մը կու տայ, եզնիկեան լեզուով մը, որ վերջին գործերէն կ'ըլլայ Մեսրոբեան այս մեծ զպրօքին՝ որ այլ ևս անխախտելի կերպով մը կը հիմնէ հայ լեզուն ու ազգութիւնը:

Բայց շուրջ 450, քաղաքական հանգամանքները բոլորովին փոխուած էին: Յետ Արտաշէսի կարճատեւ Թագաւորութեան, զոր նախարարները վար առնել տուին, և Թագաւորութիւնը վերուցին, զգացին սխալ քայլը զոր ըրին: Բոլոր երկիրը կը հեծէ

Պարսից հարկահանութեան ու բռնութեան տակ որոնք այս միջոցով կ'ուզեն Հայերը մագղական կրօնքին և համիրանացման մղել: Խուլ և Թաքուն ճիգ մը կայ խմբուելու և վերստին կանգնելու: Շարժման մէջ մեծ մաս կ'ունենայ նուիրապետութիւնը: Իր գրական աշխատութիւններով ազդեցութիւն ձեռք բերած, իրենց ընտրելի կ'ընեն Սահակ Պարթևի թոռը Վարդան՝ որ սպարապետութեան պատիւը ունէր և Երկրին մարզպանն էր սակայն Վասակ՝ որ ծածուկ կը թղթակցի Հոռմայեցոց հետ, կը խաղայ Պարսից հետ և ամբողջ երկրին՝ իրացնելու համար իր մէկ հին փառասիրութիւնը, ձեռք բերելու երկրին Թագաւորութիւնը:

Հոռմայեցիք ի սկզբան երկդմի ընթացք մը բռնած, յետոյ շնականաբար Հայերը միայն թողած՝ յետ զանոնք պատերազմի անդունդը մղելու, կը մղեն երկիրը դառնութեան ու իրենց դէմ թշնամութեան: Անոնք խուլ կը ֆիսան Հայոց պատգամաւորներու ազաւանքին: Պատերազմը ձախող և աղիտաբեր կ'ըլլայ, չգտնելով նաև բաւական օգնութիւն արուարձանայ աշխարհներէն, թէև Հայիք առաջուց իրենց կարգին անոնք օգնած էին, ըստ իրենց մէջ հասկցուած դաշնադրութեան մը: Բոլոր սերունդ մը կը կոտորի, ինչպէս սպարապետը Վարդան, պատերազմին մէջ իշնայով, շատ նախարարներ, Վասակ՝ մարզպանը՝ Պարսկաստան բանդի մէջ փոտելով, և Մեսրոբի աշակերտներէն շատերը՝ իրանի զանախու անապատի մը մէջ գլխատուելով: Երկիրը կ'աւարուի:

Բոլոր այս անցքերը նիւթը կը կազմեն Վազար Փարպեցիի Հայոց պատմութեան, որ զանոնք կ'արձանագրէ ընտանի ու մանրամասն ոճով մը, մերթ անկապ զարտուգութիւններ ընելով: Փարպեցի իր պատմութիւնը կը սկսի հոն ուր Բիւզանդ թողուցեր է, այսինքն Խոսրովու և Արշակի Թագաւորութենէն, և կ'աւարտէ Վահանի մարզպանութեամբ որ գլխաւոր նիւթը կը կազմէ իր գրութեան:

Վահան՝ Վարդանի Հայեակ եղբոր որ-

դին, ժառանգելով իր ցեղին տանուտէրութիւնը, ճարտարութեամբ, քաշութեամբ ու դիւանագիտութեամբ կը յաջողի ձեռք բերելու մարզպանութիւնը և երկրին մէջ կանոնաւոր կեանք մը հաստատելու: Ունեւալով իրեն աջակից միանգամայն յարգելի հայրապետ մը, ինչպէս է Յոհան Մանդակունին, երկին մէջ հարստութիւն ու բարօրութիւն կը զարգացնեն, փարպեցի աւելի մանրամասն ստորագրած է այս կտորները, ինքն իսկ ժամանակակից ըլլալով եղած դէպքերուն՝ իբր գրեթէ հասակակից մը և անդակից մը վաճառի: Ոճը շատ ընտանեկան է, ստէպ ուղղակի ոճով խօսակցութիւններ մէջ բերելով, որոնք աւելի հետաքրքրական կ'ընեն ընթերցումը: Փարպեցի իր ուսումները Յուստատան ըրած է, և ի դարձին իր պատմութեան շատ դէպքերը ուղղակի գործող անձանց բերնէն լրացնելով, ինչպէս Ուշաւորի, վաճառի և: Ծշմարիտ աղբիւրներ ունի:

Իր յարաբերութիւնները վաճառի հետ, թէ և վաղուց բարեկամական, յանկարծ կը փոխուի զրգոյթեամբ չարանախանձ աբեղաներու՝ որոնք չեն կրնար տանիլ Պազարի յարումը յունական կրթութեան և իր ապատ ու դիւրակեաց կեանքը, զոր թոյլ ցոփութիւն մը կը նկատեն և զինք չարաչար կը հալածեն՝ զրկելով զինք նաև իր ստացուածքներէն և հոռոմ գիրքերէն: Ոչ առթիւ է որ ինք կ'ուղղէ առ վաճառի իր հոշակաւոր թուղթ ուր զօրաւոր ճարտարխօսութեամբ մը ջատագովակաւը կ'ընէ իր անձին: Կարծուր պակասներ կան այս թուղթին մէջ, որ գերազանց վաւերաթուղթ մը պիտի ըլլար մատենագրութեան պատմութեան:

Փարպեցւոյ և վաճառի ժամանակակից Մանդակունի հայրապետէն ճառերու հաւաքածոյ մ'ունինք, ուր եկեղեցւոյ հայրերու ծանօթ ճարտարխօսութեան շեշտովը կը ճառէ կենցաղական և ընկերական այլ և այլ խնդիրներու վրայ, յայտնի ազդեցութեան տակ, յոյն եկեղեցւոյ հայրերուն, Բարսիլի, Նազկանգացւոյն, ևն:

Հուսկ չեմ գիտեր ուր դասաւորելու է

Յաճախապատու կոչուած ուրիշ ճառերու հաւաքածոյ մը, քրիստոնէական վարդապետութեան ու ընկերական կեանքին վերայ, զոր հիններ Պրիգորի ընծայած են, ուրիշներ՝ Մեսրոբ Հացեկացիին, բայց որ միշտ զեռ շատ անորոշ կը մնայ: Յաճախապատու իր ազդեցութիւնն ունեցեր է Եղիշէի վրայ:

Հինգերորդ դարու կիսէն վերջ նուիրապետութեան կուսակցութեանց համար հանգամանքները բոլորովին կը փոխուին: Այլ ևս չկայ ասորական կուսակցութիւն կամ Պրիգորի տուն: Մագդէականութեան վերջնական ընդմիջում հեռացեր է, և բոլոր երկրորդ ջերմ քրիստոնէայ է, ու նուիրապետական աթոռին յարած՝ քանի որ ժամանակակիցութիւնը սպառնում էր Լուսաւորչի ցեղին մէջ, հայրապետութիւնը լոկ ընտրութեան թողուած է, որուն կրնայ ակնկալել ամէն հայ եկեղեցական: Ընդհակառակն յառաջ կու գայ ուրիշ հոսանք մը. ներդաւան ոգի մը՝ արեւելքի փոքր եկեղեցիներուն հանդէպ և թթուած ոգի մը ընդդէմ յունականութեան, գործնք այլ ևս ճշդ ու յափշտակող կը նկատեն, հակառակ անոնց նախկին սուրբ հայրերու դէմ տաժած յարգանքին: Այս ատելութեան բուն պատճառը կը ծագի անկէ, որ Յոյները շնակաւ շարքա ձեռնթափ թողուցին Հայերը շատ փափուկ պարագաներու մէջ ուր իրաւունք ունէին իրենցմէ աւելի օգնութիւն մը պահանջելու: Ուստի ալ իրենց ուժացումը յայտնեցին՝ Գաղիկզոնի ժողովին առթիւ ուր իրենց բնաւ դեր մը չէր տրուած: Եւ անորոշ կեցան վճիռներուն հանդէպ ժողովի մը, որ այնքան վիճուած էր և այնքան տարածախնութիւններ, արտկոտրութիւններ ու տհաճութիւններ յառաջ բերած էր մասնաւորապէս ու բացառապէս կայսերութեան արեւելեան գաւառներուն մէջ, որոնց շահերը այնքան տմարդօրէն վտանգուած էին: Միշտ իսկ Ե. դարու Հայերը չէին կրնար համակրել ժողովի մը որ կնցէ՝ կը կարդար կայսեր մը, Մարկիանոսի, որ զիրենք ջարդուիլ կը թողուր: Եւ առ ժամ ազգը, իր բոլոր ատելութիւնը կը յայտ-

նէր բոլոր այն կղերին դէմ, որ Յունաստան ուսած ըլլալով, տեսակ մը առաւելութիւն կու տային անոնց և համակրութիւն մ'ունէին անոնց հանդէպ: Եւ իրենց մեծ ցատու մը յայտնեցին 491 տարին ուր խարգէն կաթողիկոսի նախագահութեան տակ, Վաղարշապատի մէջ կատարուած ժողովով մը, ընդունելով Չինոն կայսեր շննոսիկոնը, կը մերժէին Քաղկիդոնի ժողովը և առանձին համոզումներ կ'ունենային:

Այնէ վերջ, հայ կեանքին ու գրական նութեան մէջ ոգին կը փոխուի:

Հ. Ն. ԱՆԴՐԻԿԵԱՆ

„ՍԱԹԵՆԿԱՅ ԵՐԳ“ Ի

ԲԱՌԱԿԱՆ ԵՒ ՔՆԱԲԵՐԳԱԿԱՆ ԻՄԱՍԸ

Շաւարշ Վ.ի ուսումնասիրութիւնը՝ «Հանդէս Ամսորեայի» մէջ. — Իր հնութիւնը, նորութիւնները. — «Սաթենկայ երգ»ի կրած աղաւաղումները՝ ձեռագրաց ընդօրինակողներէ և արդի բանասէրներէ. — Կոր ուղղագրութիւն մը. ձեռագրական, լեզուական, պատմական, ազգագրական փաստեր. — «Սաթենկայ երգ»ի վիպական արժէքը. երգիչներու գեղարուեստական դիտումները:

Այս հին նիւթը այժմէութիւն ստացաւ՝ Շաւարշ Վ. Սահակեանի ուսումնասիրութեամբ մը՝ «Հանդէս Ամսորեայ»ի վերջին թիւին մէջ:

Հիմնուած ժողովրդական սովորութեան մը վրայ՝ որու համեմատ հայ պատանին ծաղիկներ և պտուղներ կը զետեղէ սիրելւոյն բարձին տակ՝ յողուածագիրը կը համարէ թէ Սաթենիկ կը տենչայ կապոց՝ մը խաւարծիլ:

Ինչ փոյթ թէ համեմատութիւնը բոլորովին ստոյգ չէ. արդի սովորութեան համեմատ՝ Սաթենիկ պէտք է տենչար որ

Արգաւան զետեղէ իր արքունական բարձեքուն տակ՝ — այնքան քիչ արքունական — խաւարծիլներու ահագին քանակութիւնը (ամբողջ կապոց մը). բայց բարձրագոյն գոյութիւն ունի երգին մէջ. բանասէրը վէպի դիցազներուն կը թողու նաև միացեալ դժուարութիւնը հարթել:

Շաւարշ Վ.ի թարգմանութեամբ՝ Սաթենիկի երգը կ'առնու այս ձևը՝ զոր ըզգուշանալու է սակայն օտարներուն ներկայացնել իր օրինակ հայ բանաստեղծութեան կամ մեր արքունիքի ներացած բարձեքուն.

Սաթենիկ փափագելով կը փափագէր
կապոց մը խաւարծիլ, կապոց մը խաւարծիլ
Արգաւանայ բարձեքէն:

«Կապոց մը խաւարծիլ, կապոց մը խաւարծիլ» կրկնուած է «Ընդ հոգեզան փող»ի ոճով, և կրկնութեան նպատակն է անշուշտ փափագին սաստկութիւնը րացատրել: Անբարենքի է հայ թագուհոյ մը քով անասնական այսքան ախորժակ դէպ ի խաւարծիլ, և կը ցանկայի հայ վիպասաններէն աւելի գեղեցկութեան ճաշակ քան բոյսերու:

Բայց Շաւարշ Վ. կարող է սփոփուիլ խորհելով որ միայնակ չէ իր յանցանքին մէջ, և թէ իր մեկնութիւնը արդարացում մը կը գտնէ՝ իր հին ըլլալով: Իր տեսութիւնը անտեղի չէ՝ քանի որ ուրիշներ ալ կարող եղած են նոյնը մտածել:

Հին նիւթի վրայ գրողի մը մեծագոյն դժուարութիւնն է ստուգել՝ թէ իր անդրադարձութիւնը նոր է իրօք: Սերաստիագտնուող մը — ինչպէս Շաւարշ Վ. — դիւրաւ չէր կարող այս դժուարութիւնը հարթել: Հ. Ն. Այլինեան իրեն հաղորդած է

1. Թիւ 6, 7, 8 էջ 334.

2. Այս իմաստը հասարակաց է արտախորհի (զգուշացրդ, կապոց) և տիցի (տրցակ, Համբէնի գաւառաբարբառով):

3. Ըստ Շաւարշ Վ.ի «Խաւար» և «Խաւարծիլ» նոյնքան հոմանիշ են՝ որքան «ստատանիլ» և «ծածածանիլ»: